

Odpowiedzialność za zwierzęta wolno żyjące bytujące w przestrzeni publicznej

Anna Okrasa¹, Piotr Czyżowski², Mirosław Karpiński²

z Powiatowego Inspektoratu Weterynarii w Otwocku¹ oraz Katedry Etologii Zwierząt i Łowiectwa Wydziału Nauk o Zwierzętach i Biogospodarki Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie²

Miasta i gminy stają się miejscem bytowania wielu zwierząt. Pomimo prób zaplanowania obszarów zurbanizowanych w taki sposób, aby były one przyjazne dla przyrody, wysokie koszty oraz brak woli spowodowały, że wiele gatunków w sposób niepodlegający kontroli zasiedla miejsca użyteczności publicznej oraz sukcesywnie zwiększa swoją liczebność. Duży wpływ na przebywanie zwierząt ma dokarmianie ich przez mieszkańców. Z początku zwierzęta są akceptowane, czy wręcz mile widziane w przestrzeni publicznej, ale w miarę rozrastania się populacji ich obecność prowadzi do sytuacji konfliktowych. Problemy dotyczące zwierząt dziko żyjących obecnych w miejscach bytowania ludzi wynikają z niejednoznacznych przepisów prawa, które nie określają w sposób bezpośredni, jaki podmiot jest za nie odpowiedzialny.

Konflikt człowiek – zwierzę

Wszystkie zwierzęta wolno żyjące, które są własnością Skarbu Państwa, stanowią dobro ogólnonarodowe. W oparciu o ustawę o ochronie przyrody należy im zapewnić warunki do rozwoju i swobodnego bytu. Wyłączeniem dla powyższego zapisu jest sytuacja, w której niezbędne jest ograniczenie populacji, szczególnie w przypadku nadzwyczajnego zagrożenia dla życia, zdrowia lub gospodarki człowieka, w tym gospodarki łowieckiej (1).

O ile obecność zwierząt dzikich na obszarach ich naturalnego występowania nie powoduje konfliktów, o tyle obecność tych zwierząt w przestrzeni publicznej na terenach miast i gmin niejednokrotnie prowadzi do interakcji człowiek – zwierzę. Postępująca urbanizacja realnie przyczynia się do zwiększonej liczby zwierząt, które mogą stanowić zagrożenie dla ludzi. Sukcesywne rozszerzanie granic administracyjnych gmin i miast przyczynia się do wchłonięcia naturalnych siedlisk zwierząt, a naturalne szlaki migracyjne dzikich zwierząt są przecinane przez postępującą infrastrukturę drogową. Zwierzęta, które zamieszkują na obszarach aglomeracji miejskich, czy też w obrębie większych miejscowości, bardzo szybko adaptują się do nowego sposobu życia. Zasiadanie nowych miejsc bytowania w wielu przypadkach wiąże się ze zmianą wymagań ekologicznych, a także ze zmianami behawioralnymi zwierząt. Miasta gwarantują dostęp do łatwo dostępnego pokarmu, dają schronienie, a jednocześnie pozbawione są obecności dużych drapieżników. Ponadto proces synurbizacji zwierząt do bytowania w miastach i ich obrębach najłatwiej i najszybciej

Responsibility for free-living animals inhabiting public spaces

Okrasa A.¹, Czyżowski P.², Karpiński M.², District Veterinary Inspectorate in Otwock¹, Department of Animal Ethology and Hunting, Faculty of Animal Sciences and Bioeconomy, University of Life Sciences in Lublin²

Cities and communes are places where many animals live. Despite attempts to plan urban areas in a way they are nature friendly, high costs and often lack of good will have caused animal species to inhabit public spaces in an uncontrolled manner and to increase gradually their numbers. Feeding free-living animals by the residents has a significant impact on the animals' habitat. At first, singular wild animals are accepted and even welcomed in public spaces, but as their population grows, it leads to conflict situations. Problems that have arisen from sharing human habitat lead often to ambiguous legal provisions and undefined responsibilities. This article presents major issues related to our responsibility for making public spaces safe for people and also for free-living animal species.

Keywords: wild animals, urbanization, human-animal conflicts, animal synatropization.

przychodzi zwierzętom o niewielkich rozmiarach, które są wszystkożerne i wykazują dużą plastyczność ekologiczną, są to m.in. drobne ssaki i ptaki (2). Ocenia się, że od kilkudziesięciu lat największy problem stanowią takie ssaki, jak lis (*Vulpes vulpes*), kuna domowa (*Martes foina*; 3) czy dziki (4).

Obecność dzikich zwierząt w przestrzeni publicznej niejednokrotnie generuje sytuacje konfliktowe. Bardzo dużo gatunków zwierząt bez żadnego nadzoru zasiedla i rozmnaża się w przestrzeni publicznej, sukcesywnie powiększając swoją liczebność. Ocenia się, że taka sytuacja ma charakter trwały i narastający. Pojawiają się opinie, że takiego zjawiska nie da się w żaden sposób na trwałe wyeliminować. Można jedynie podjąć działania profilaktyczne, które w pewien sposób zapobiegają pogłębianiu zjawiska presji zwierząt. Niestety zapewnienie skutecznej profilaktyki utrudnia rozproszona kompetencja lub wręcz brak poczucia odpowiedzialności różnych podmiotów: samorządów, sejmików wojewódzkich, starostów, burmistrzów i wójtów, kół łowieckich, powiatowych lekarzy weterynarii oraz regionalnych i generalnych dyrektorów ochrony środowiska (5).

Kategorie zwierząt dzikich i podział odpowiedzialności

W kontekście ogólnego pojęcia zwierząt dzikich, rozpatrując kwestie odpowiedzialności za ich

występowanie w miejscach użytkowanych przez ludzi, należy wyodrębnić dwie kategorie:

- 1) zwierzęta dziko żyjące należące do grupy zwierząt łownych, gdzie w dużej mierze można stosować przepisy zawarte w ustawie Prawo łowieckie;
- 2) zwierzęta dziko żyjące będące pod ochroną gatunkową, gdzie zastosowanie mają przepisy z ustawy o ochronie przyrody.

Realne przedstawienie problemu, jakim jest nadmierna ekspansja zwierząt w obrębach gmin, musi być rozpatrywana w dwóch aspektach: odpowiedzialności za utrzymanie porządku i czystości oraz bezpieczeństwa na terenach zamieszkałych, a także kosztów, jakie generuje obecność zwierząt w przestrzeni użytkowanej przez ludzi. Ogólnie rzecz ujmując, zdarzenia dotyczące zwierząt zaliczanych do tych grup związane są z utrzymaniem porządku publicznego, co wprost wynika z art. 7 ust. 1 pkt 14 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2023 r. poz. 40 z późn. zm.), który stanowi, że w szczególności zadania własne gminy obejmują sprawy porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli. Przebywanie zwierząt dzikich w obrębie terenów zamieszkałych przez ludzi niewątpliwie może powodować naruszenie porządku publicznego, co w konsekwencji stanowi zagrożenie bezpieczeństwa obywateli ze względu na możliwość niszczenia przez te zwierzęta mienia, urządzeń produkcyjnych bądź użyteczności publicznej, wtargnięcia na obszar, na którym odbywa się ruch drogowy, lub w skrajnych przypadkach ze względu na możliwość zaatakowania przez nie ludzi i zwierząt gospodarskich lub domowych (6).

Ustawa z dnia 13 października 1995 r. Prawo łowieckie (Dz.U. z 2023 r. poz. 1082) nie wskazuje regulacji postępowania w incydentalnych przypadkach przebywania zwierząt w mieście, w związku z tym w takich sytuacjach należy stosować przywołany powyżej przepis ustawy o samorządzie gminnym. Powyższy przepis wskazuje na upoważnienie gminy do podejmowania wszelkich działań, które mają na celu przywrócenie porządku publicznego lub zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom, wykorzystując własne zasoby finansowe.

Ponadto zgodnie z art. 7 ust. 1 pkt 1 ustawy o samorządzie gminnym do zadań własnych gminy należy również ochrona przyrody i ochrona środowiska, jak stanowi art. 2 ust. 1 pkt 1–3 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2023 r. poz. 1336 z późn. zm.) ochrona przyrody polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody dziko występujących zwierząt, zwierząt objętych ochroną gatunkową oraz zwierząt prowadzących wędrowny tryb życia. Należy uznać, że ochrona przyrody obejmuje wszelkie działania, które zapobiegają zmniejszaniu się populacji dzikich zwierząt, a więc również działania polegające na udzielaniu pomocy w sytuacjach, kiedy zwierzę można uratować. W istocie należy zauważyć, że podobne przypadki mają charakter lokalny (1).

W związku z powyższym, skoro do zadań własnych gminy należą zadania w zakresie ochrony przyrody,

to trzeba uznać, że do zadań własnych gmin należy również udzielanie pomocy dzikim zwierzętom przebywającym na terenie gminy, w szczególności zorganizowanie akcji ratunkowych lub zapewnienie odłowu i transportu (3).

Szczególnym przypadkiem jest sytuacja, w której dzikie zwierzę poprzez agresywne zachowanie stanowi bezpośrednie zagrożenie dla ludzi, a zagrożenia tego nie można uniknąć w inny sposób niż poprzez schwytanie, uśpienie czy zabicie zwierzęcia. W takiej sytuacji należy zastosować przepis zawarty w art. 6 ust. 1 pkt 5 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. z 2023 r. poz. 1580). Przytoczony zapis uchyla ochronę zwierzęcia i dopuszcza jego zabicie, ale tylko w sytuacji, gdy stanowi ono bezpośrednie zagrożenie dla innych zwierząt lub ludzi poprzez bezpośrednią możliwość zaatakowania. W sytuacji konieczności zabicia zwierzęcia należy mieć na uwadze art. 33 ust. 1 ustawy o ochronie zwierząt, który wskazuje, że uśmiercenie zwierzęcia może odbywać się wyłącznie w sposób humanitarny, polegający na zadawaniu minimum cierpienia fizycznego i psychicznego (7).

Ustawa Prawo łowieckie nie odnosi się i nie reguluje postępowania z ranną lub potrzebującą zwierzyną. Artykuł 9 ust. 2 ustawy Prawo łowieckie daje upoważnienie staroście do wydawania zgody na przetrzymywanie zwierzyny osobie, która weszła w jej posiadanie w wyniku wypadku, osierocenia lub uszkodzenia ciała zwierzyny, uwzględniając potrzebę opieki i leczenia. Zgoda na przetrzymywanie może być wydana na okres sześciu miesięcy. Należy uznać, że osoba ubiegająca się o taką zgodę dobrowolnie zobowiązuje się do udzielania zwierzęciu pomocy na własny koszt. Przetrzymywanie zwierzyny bez zgody właściwego starosty stanowi naruszenie art. 51 ust. 1 pkt 3 ustawy Prawo łowieckie (10).

Alternatywnym rozwiązaniem jest przekazanie rannej zwierzyny do ośrodka rehabilitacji dzikich zwierząt. Zgodnie z art. 75 ust. 1 i 4 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2009 r. nr 151 poz. 1220 z późn. zm.). Aby móc prowadzić ośrodek rehabilitacji dzikich zwierząt, trzeba uzyskać zezwolenie generalnego dyrektora ochrony środowiska. Zgodę może uzyskać jedynie osoba, która zapewni warunki leczenia i rehabilitacji zwierząt, które odpowiadają specyficznym potrzebom biologicznym danego gatunku. Możliwe jest, aby leczenie i rehabilitacja w tego typu ośrodkach było dofinansowane przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska z własnych środków budżetowych, zgodnie z art. 76 ust. 3 ustawy o ochronie przyrody (1).

Odpowiednie miejsce do docelowego wypuszczenia zwierząt łownych powinno być określone zgodnie z art. 11 ust. 3 ustawy Prawo łowieckie, który nakazuje współpracę zarządców i dzierżawców obwodów łowieckich, a także wójtów, prezydentów czy nadleśniczych w kontekście spraw związanych z zagospodarowaniem obwodów łowieckich, a w szczególności w zakresie ochrony i hodowli zwierzyny (10).

W kontekście zwierząt objętych ochroną gatunkową należy stosować Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 16 grudnia 2016 r. w sprawie ochrony

gatunkowej zwierząt (Dz.U. z 2022 r. poz. 2380). W § 9 pkt 3 lit. a i b ww. rozporządzenia wskazano, że w przypadku chwytania objętych ochroną zwierząt rannych i osłabionych w celu udzielenia im pomocy weterynaryjnej lub przemieszczenia do ośrodka rehabilitacji zwierząt wprowadzone zostało odstępstwo od zakazów określonych w § 6 ww. rozporządzenia. W związku z tym, jeżeli na terenie danej gminy znajduje się zwierzę objęte ochroną gatunkową ranne lub wymagające pomocy, w celu jego odłowienia niewymagane jest uzyskanie zezwolenia od organów zajmujących się ochroną przyrody (11).

W przypadku stałego przebywania zwierząt łownych wynikającego z synantropizacji do miejsc silnie przekształconych przez człowieka można zastosować normę zawartą w art. 45 ust 3 ustawy z dnia 13 października 1995 r. Prawo łowieckie (Dz.U. z 2023 r. poz. 1082), zgodnie z którą w przypadku szczególnego zagrożenia w prawidłowym funkcjonowaniu obiektów produkcyjnych i użyteczności publicznej przez zwierzynę, starosta, w porozumieniu z Polskim Związkiem Łowieckim, może wydać decyzję o odłowie, odłowie wraz z uśmierceniem lub odstrzale redukcyjnym zwierzyny (10).

Z założenia za szczególne zagrożenie należy uznać sytuacje, w których zwierzęta niszczą np. urządzenia energetyczne, telekomunikacyjne, a także obiekty, które znajdują się w fazie budowy. Szczególne zagrożenia mogą powodować również zwierzęta występujące na drogach komunikacyjnych.

Działania polegające na zmniejszeniu populacji zwierząt łownych, np. odłów lub odstrzał, mogą być dokonywane poprzez porozumienie z Polskim Związkiem Łowieckim. W takich sytuacjach praktykowane jest ustalenie ekwiwalentu wynagrodzenia w postaci tusz odstrzelonych zwierząt, ale tylko w przypadku gdy odstrzał zostanie dokonany na terenie obwodu łowieckiego. Zwierzęta pozyskane zgodnie z ustawą Prawo łowieckie stanowią własność zarządcy lub dzierżawcy obwodu łowieckiego. W przypadku odłowu lub odstrzału zwierzyny na terenach, które nie wchodzą w skład obwodów łowieckich, działania te powinny być finansowane ze środków powiatu, ponieważ z art. 45 ust. 3 ustawy Prawo łowieckie nie wynika, że są to zadania zlecone z zakresu administracji rządowej, co oznacza, że należy traktować je jako zadania własne (10).

Działania, które realnie przyczyniają się do zmniejszenia zagrożenia wynikającego z presji populacji zwierząt dziko żyjących, jest redukcja liczebności na większym obszarze. W kompetencji sejmiku województwa leży decyzja o redukcji populacji. Artykuł 33a ust. 1 ustawy o ochronie zwierząt mówi o tym, że w przypadku gdy zwierzęta stanowią szczególnie nadzwyczajne zagrożenie dla życia, zdrowia lub gospodarki człowieka, w tym gospodarki łowieckiej, dopuszcza się podjęcie działań zmierzających do ograniczenia ich populacji. Sejmik województwa po zasięgnięciu opinii regionalnej rady ochrony przyrody, organizacji społecznej, której statutowym celem jest ochrona zwierząt, a także Polskiego Związku Łowieckiego, określi, w drodze uchwały, miejsce, warunki, czas i sposoby

ograniczenia populacji zwierząt. Zatem podjęcie decyzji o redukcji stanowi wyłączną kompetencję sejmiku województwa. Redukcja może być dokonana w podobny sposób jak przeprowadzenie odstrzału redukcyjnego (7).

Koszty związane z przebywaniem i usunięciem zwierząt z terenu miasta

Koszty dotyczące aktywności dzikich zwierząt nie są jednoznacznie określone przez przepisy prawa. Artykuł 50 ustawy Prawo łowieckie wskazuje odpowiedzialność Skarbu Państwa jedynie w przypadku szkód wyrządzonych przez zwierzęta łowne, ale tylko w uprawach i płodach rolnych. Żadna podstawa prawna nie wskazuje również podmiotu, który powinien ponosić koszty odłowu lub odstrzału zwierząt dzikich na terenach aglomeracji miejskich. Ponadto odpowiedzialność Skarbu Państwa za szkody, które zostały wyrządzone przez zwierzęta, które są objęte ochroną gatunkową, została ograniczona w art. 126 ustawy o ochronie przyrody do pewnych rodzajów szkód wyrządzonych przez ściśle określone gatunki zwierząt, są to m.in. szkody w uprawach i płodach rolnych, a także w gospodarstwach rybackich i leśnych, pogłowiu zwierząt gospodarskich i w pasiekach. Natomiast za wyjątkiem sytuacji przewidzianych w art. 45 ust. 3 ustawy Prawo łowieckie oraz art. 33a ustawy o ochronie zwierząt za zadania dotyczące zapewniania bezpieczeństwa i porządku na swoim terenie odpowiada gmina. Zatem należy uznać, że gminy powinny ponosić koszty odłowu i transportu dzikich zwierząt, które występują na terenie miast i gmin (10).

Zwierzęta łowne w stanie wolnym jako dobro ogólnonarodowe

W oparciu o art. 2 ustawy z dnia 13 października 1995 r. Prawo łowieckie (Dz.U. z 2023 r. poz. 1082) zwierzyna w stanie wolnym stanowi własność Skarbu Państwa. Kodeks cywilny określa, że własność jest prawem rzeczowym. W granicach określonych przez ustawy i zasady współżycia społecznego każdy właściciel może, z wyłączeniem innych osób, korzystać z rzeczy zgodnie ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa własnościowego, może pobierać pożytki i inne dochody z rzeczy. W rozumieniu art. 45 Kodeksu cywilnego rzeczą jest tylko przedmiot materialny. W opinii doktryny przyjmuje się, że rzeczami są jedynie przedmioty materialne, które stanowią lub mogą stanowić samoistny przedmiot obrotu i stosunków prawnorzeczowych. Nie można zatem uznać, że zwierzyna w stanie wolnym jest rzeczą. Zwierzęta nie podlegają władzy człowieka, co za tym idzie – żaden człowiek nie może nią swobodnie rozporządzać. Uzyskanie władzy nad zwierzęciem następuje dopiero w momencie jej pozyskania lub odłowienia. Nie można zatem mówić o własności Skarbu Państwa zwierząt wolno żyjących jak o własności rozumianej zgodnie z art. 140 Kodeksu cywilnego. Ocena doktryny podkreśla zatem, że w przypadku prawa własności zwierzyny w stanie wolnym nie można mówić

o prawie własności rzeczy w rozumieniu prawa cywilnego z uwagi na brak cechy samoistnego przedmiotu obrotu. Warto przy tym zauważyć, że brak regulacji kwestii własności zwierzyny prowadziły do pojawienia się wielu wątpliwości, np. czyją własnością byłyby zwierzęta łowne państwa czy właściciela gruntu, a także kto takimi zwierzętami może dysponować. Taki nieuregulowany układ prawny mógłby skutkować brakiem ochrony zwierząt przed nadmierną eksploatacją i pozyskaniem. W związku z powyższym przepis o własności zwierząt może być przede wszystkim traktowany jako zapis, który uprawnia państwo do gospodarowania zwierzyną jako dobrem ogólnonarodowym. Z przywołanego zapisu nie wynikają żadne uprawnienia i obowiązki Skarbu Państwa związane z własnością zwierząt (9, 10).

Analizie i rozważaniu należy zatem poddać, czy pomoc zwierzynie w przypadkach incydentalnych mieści się w gospodarce łowieckiej, która prowadzona jest na obwodach łowieckich przez zarządców lub dzierżawców. W oparciu o art. 4 ust. 1 Prawa łowieckiego można stwierdzić, że gospodarka łowiecka to działalność obejmująca swym zakresem ochronę, hodowlę i pozyskanie zwierzyny. W tej samej ustawie czytamy, że ochrona zwierzyny obejmuje również tworzenie warunków bezpiecznego bytowania, w szczególności:

- 1) zwalczanie kłusownictwa i wszelkich zjawisk szkodnictwa łowieckiego;
- 2) zakaz – poza polowaniami i odłowami, sprawdzianami pracy psów myśliwskich, a także szkoleniami ptaków łowczych, organizowanymi przez Polski Związek Łowiecki – płoszenia, chwytania, przetrzymywania, ranienia i zabijania zwierzyny.

Artykuł 117 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2023 r. poz. 1336 z późn. zm.) określa zasady gospodarowania zasobami dziko występujących zwierząt. Gospodarowanie powinno zapewnić trwałość, ochronę różnorodności biologicznej, optymalną liczebność, w szczególności poprzez ochronę, utrzymanie lub racjonalne zagospodarowanie naturalnych i półnaturalnych ekosystemów, w tym lasów, torfowisk, bagien, muraw, solnisk, klifów nadmorskich i wydm, linii brzegów wód, dolin rzecznych, źródeł i źródlisk, a także rzek, jezior i obszarów morskich, a także siedlisk i ostoi zwierząt, oraz przez stworzenie warunków do rozmnażania i rozprzestrzeniania zagrożonych wyginięciem zwierząt oraz ochronę i odtwarzanie ich siedlisk i ostoi, a także ochronę ich tras migracyjnych. Z przytoczonych zapisów wynika zatem, że ochrona zwierząt w oparciu o Prawo łowieckie obejmuje wyłącznie działania skupione na przeciwdziałaniu bezprawnemu pozyskaniu, racjonalnym planowaniu pozyskania oraz ochronie ostoi i siedlisk bytowania zwierząt (1, 10).

Odszkodowania łowieckie – regulacje prawne

W ustawie Prawo łowieckie w art. 46 wskazano gatunki zwierzyny, a także zakres szkody w uprawach i płodach rolnych oraz podczas wykonywania polowania. Uznaje się, że jest to odpowiedzialność

obiektywna, która nie zwalania z odpowiedzialności nawet przy prowadzeniu gospodarki łowieckiej na poziomie wzorcowym (10). Obecnie obowiązujące unormowania prawne wskazane w Rozporządzeniu Ministra Środowiska z dnia 16 kwietnia 2019 r. (Dz.U.2019.776) precyzyjnie regulują sposób postępowania podczas szacowania szkód i wypłat odszkodowań za szkody wyrządzone w płodach i uprawach rolnych. Wskazane przepisy są stosowane również przy szacowaniu szkód na obszarach poza obwodami łowieckimi, które są wykonywane przez właściwy miejscowo zarząd województwa i pokrywane ze środków budżetu Państwa. Zbliżone szacowanie i wypłacanie odszkodowań stosowane jest za szkody wyrządzone przez łosie, które są objęte całoroczną ochroną. Otrzymanie innych odszkodowań możliwe jest na zasadach określonych w Kodeksie cywilnym (11, 9).

Podsumowanie

Niejednoznaczność przepisów prawa z zakresu odpowiedzialności za zwierzęta dziko żyjące podczas bezpośrednich interakcji człowiek – zwierzę stwarza realny problem w sytuacjach bytowania zwierząt na obszarach miast i gmin. W ślad za opinią Najwyższej Izby Kontroli należałoby podjąć działania legislacyjne zmierzające do bezpośredniego przypisania gminom opieki weterynaryjnej nad zwierzętami wolno żyjącymi występującymi na ich terenie (2).

Piśmiennictwo

1. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1336 z późn. zm.).
2. Andrzejewski R., Babińska-Werka J., Gliwicz J., Goszczyński J.: Synurbization Processes in Population of *Apodemus agrarius*. Characteristics of populations in an urbanization gradient, *Acta Theriologica* 1978, 23, 341–358.
3. Jakubiec-Benroth, D.: Wpływ motoryzacji i rozbudowy sieci dróg na populacje ssaków, *Przegląd Przyrodniczy* 2000, 11, 179–194.
4. Jakubiec D., Jakubiec Z.: Synantropizacja dzików *Sus scrofa* w Polsce w latach 1970–2007, w: P. Indykiewicz, L. Jerzak, T. Barczak (red.): *FAUNA MIAST. Ochronić różnorodność biologiczną w miastach*, SAR „Pomorze”, Bydgoszcz 2008, 129–143.
5. Najwyższa Izba Kontroli: Informacja o wynikach kontroli, *Postępowanie ze zwierzętami wolno żyjącymi (dzikimi) na terenie miast* (2019).
6. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 40 z późn. zm.).
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1580).
8. Opinia Departamentu Prawnego Ministerstwa Środowiska z dnia 26 marca 2013 r. w sprawie postępowania ze zwierzętami łownymi w szczególnych przypadkach.
9. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1610 z późn. zm.).
10. Ustawa z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1082).
11. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 16 kwietnia 2019 r. w sprawie szczegółowych warunków szacowania szkód w uprawach i płodach rolnych (Dz.U. poz. 776).

Mgr inż. Anna Okrasa, e-mail: annaokrasa1306@gmail.com